

I. RÉSZ

A BETLEHEMES JÁTÉKOK KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETÉBŐL

A betlehemes játékok gyűjtése, kutatása korán, a XIX. század elején felkelte a magyar népköltészetért, a nemzeti múlt kultúrájáért, a népszokásokért aggódó magyar értelmiség érdeklődését, akik a népköltészetben elsősorban az ősit, a magyart, a nemzeti jelleget keresték. Kezdetben a népszokás fogalma még nagyon tág és széles tartományban mozgott, beletartozott a népmese, népdal, eredetmondák, de ugyanakkor e címszó alatt tárgyalták a nagyon is népszerű farsangi játékokat, karácsonyi misztérium (betlehemes) játékokat is. Ebben az időben a „kutatók” leginkább szövegközlésre, a szokás tudósítás formájában történő leírására törekedtek. Tudománytörténeti szempontból jelentős Réső Ensel Sándor 1867-ben, Pesten megjelent *Magyarországi népszokások* című könyve, ahol már az egyes népszokások csoportosítására is sor kerül, más etnikumú lakosság, egyházi közösségek szokásaira is kitér. Réső Ensel az első, aki bevezeti a népszokás kifejezést, a német „Volksbrauch” tükörfordításaként.¹ Könyvében, mely gyűjteményes kiadása már régebben megjelent írásainak, külön kitér *Szatmármegyei egyes szokások* címszó alatt a szatmári betlehemes játékokra is, megállapítva: „a betlehemezés néha megtörténik, midőn az angyal és pásztorok beköszönnek az előestét”.² 1869-ben jelenik meg Orbán Balázs *A Székelyföld leírása...* második kötete, melyben bemutat egy csíkszéki népszokást, „*mysteriumot, mely Bethlehemesek nevezet alatt a római katolikus székelyek között mai napig szokásban van...*”.³ Orbán Balázs rögtön a bevezetőben megjegyzi, hogy az általa leírt játék az első vallásos játék Erdélyből, amely közlésre kerül.

1872-ben Arany László és Gyulai Pál a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetét betlehemes játékokkal indítja, s egyben elméleti tanulmányt is közöl az addig felgyűjtött, „népmysteriumokról”. Szatmári vonatkozásban ez a kötet azért is különösen fontos, mert részletes bábtáncoltató betlehemes játékot közöl egy, a kutatási területünkhöz közeli településről, Csengerből.⁴

A XIX. század végén sorra jelennek meg tudósítások, tanulmányok betlehemes játékokról Magyarország minden részéről, elsősorban az Egyetemes Philológiai Közlöny, a Magyar Nyelvőr hasábjain és 1890 után az Ethnographiában, a Magyar Néprajzi Társaság szaklapjában.⁵ A Magyar Nyelvőrben 1877-ben Gacsó Kálmán egy tasnádi bábtáncoltató betlehemes játékot közöl.⁶

A XX. század betlehemes kutatómunkáját nagyon nehéz lenne összefoglalni, hiszen számtalan dolgozat látott napvilágot mind a szaklapokban,

mind pedig a helyi sajtóban, ezért csak a jelentősebbeket, illetve a szatmári tájakhoz kapcsolódókat taglalom. 1927-ben és 1928-ban Szendrey Zsigmond *Szatmár megye néphagyományai* címmel⁷ közöl egy tanulmányt az Ethnographiában. Munkája inkább a magyarországi Szatmárral foglalkozik, de így is képet alkothatunk a térség gazdag népszokásairól, balladavilágáról, mesevilágáról, mondavilágáról, hiedelemvilágáról, hiszen a folklór nem ismer mesterséges országhatárokat. Bár tanulmányát betlehemes címszóval indítja, hamar átsiklik a témán, csupán a már ismert csengeri és felsőbányai⁸ betlehemes játékokra tér ki röviden. Kifogásolja a betlehemes játékok terjedelmének csökkenését a régebbiekhez képest, és tartalmi mondanivalójuk silányságát:

„...Az eredeti szöveg tehát a feledés csúszós lejtőjére került s ma már alig egyéb, mint: a belépést kérő bevezető, egypár karácsonyi ének Krisztus születésének bejelentésére, a humor kedvéért az öreg juhász többnyire trágár félreértései, s végül a búcsúszó és ajándékkérő befejezés.”

1939-ben az Erdélyi Múzeum Egylet kiadásában megjelenik Makkai Endre és Nagy Ödön könyve, az *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez*. A mű többségében református falvakból, tanítók, papok, tanárok gyűjtéseiből közöl téli népszokásokat. Szatmár megyéből a szerzők Apahegyről és Egriből karácsonyi csillagjárást, Kakszentmártonból és Szárazberekéből egy-egy betlehemes játékot közölnek.⁹ A gyűjtők alapos munkát végeztek (feltehetőleg útmutatóval dolgoztak), mert részletesen kitérnek a szereplők öltözetére, mozgására, életkorára, sőt, ha a játéknak más változata is létezik, azt is pontosan megadják. Sok játéknál a zenei anyag kottáját is közlik, sajnos a szatmári játékok esetében nem.

Az erdélyi betlehemes játékok kutatásában példaértékű Faragó József *Betlehemezők és kántálók Pusztakamaráson* című tanulmánya, (Kvár.1947). A szerző alapos és körültekintő pontossággal tárja fel egy mezősegi betlehemes játék történetét. Felkutatja a játék eredetét, bemutatja az előkészületet, pontos leírást ad a jelmezekről, kellékekről, a játék forgatókönyvében pontosan bejelöli a mozgásokat, valamint a szövegben előforduló variánsokat. Faragó már kora kutatási szempontjainak megfelelően, a népi színjátszás irányából közelíti meg a betlehemes játékokat, munkájának módszertani alapossága mintegy megelőzi Ortutay Gyula 1956-ban, az Ethnographia hasábjain közölt gyűjtési útmutatóját.

Ezután a szakirodalomban a betlehemes játékok a népi színjátszás¹⁰, a dramatikus népszokások¹¹ csoportjában jelennek meg.

A kommunista rendszer nem kedvezett a betlehemes játékok kutatásának, gyűjtésének, közlésének, sőt, magának a játéknak a művelését is tiltották. Romániában 1948–1989 között két betlehemes témájú közlés látott napvilágot.¹²

Átfogó, rendszerező munka a magyarországi bábtáncoltató betlehemes játékokról 1987-ben jelent meg Budapesten, dr. Szacsavay Éva tollából *Bábtáncoltató betlehemezés Magyarországon és Közép-Kelet-Európában* címmel.

A szerző, a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársa, kötetének első felében feltárja a magyar nyelvjárási területen valaha is ismert bábtáncoltató betlehemes játékokat (37 ilyen játékot ismerünk), majd a német, cseh és szlovák, lengyel, orosz és román bábos betlehemes játékok sajátosságait mutatja be. Kötetét gazdag példatárral zárja.

1989 után a szatmári helyi sajtóban, a Szatmári Friss Újságban, több betlehemes témájú cikk látott napvilágot. 1990-ben Mandula Tibor a berei betlehemeseket mutatja be, 1991-ben a sárközújlaki és érmelléki betlehemesekről ír, míg ugyanebben az évben Nagy István a halmi bábtáncoltató betlehemesést mutatja be. 1995-ben Gombos Katalin egy széri betlehemes játékról, 1996-ban Bántó Bálint ref. lelkész a mikolai betlehemesekről ír. 1997-ben Kiss Ferenc egy Szatmárnémetiben 1947-ben játszott játékot publikál, majd 1999-ben *Kétnyelvű betlehemes játék Kisdengelegen* címmel Nagy István egy sváb betlehemes játékot mutat be.¹³

1992-ben végre megszületik az első rövid, átfogó, összehasonlító tanulmány a Partium és az Avas betlehemes játékaikról, Wakabayashi Kazuhiro *Betlehemes szokások a romániai Szatmárban*.¹⁴ címmel. A szerző több szatmári településen kutatja a betlehemes játékokat, más etnikumú és más felekezetű népcsoportoknál, kitérve egyes betlehemes játék hazai vagy külföldi kapcsolatára is.

VÁZLAT A SZOKÁS KIALAKULÁSÁNAK, TERJEDÉSÉNEK TÖRTÉNETÉRŐL

A betlehemes játékok középpontjában kétségtelenül Krisztus, a kis Jézus születésének története áll. Az ünnep időpontja viszont egybeesik olyan más eseményekkel, amelyek már azelőtt kiváltották az ókori népek érdeklődését. Gondolok itt a téli napfordulóra, mely időszakban a leghosszabbak az éjszakák és legrövidebbek a nappalok, vagy a szokásos évváltásra, hiszen a „nap-tárreform” után Julius Caesar január 1-jére tette át az év kezdetét (addig az új esztendő március elsején kezdődött). A rómaiak a téli napforduló idején (dec. 17.) ünnepelték Saturnust, a földművelés istenét. Az ünneplés több napig tartott, szünetelt a törvénykezés, adóbehajtás, ideiglenesen felszabaldultak a rabszolgák. A saturnáliákkal szinte egy napra esik (dec. 25.) egy ősi, pogány perzsa ünnep, a legyőzhetetlen Nap születése (Sol invictus), aki szintén istállóként használt kőbarlangban született, s bölcsőjét pásztorok vették körül.¹

A magyar „karácsony” szavunk is a szláv „kračunz” szóra vezethető vissza, amelynek ósszláv őse „átlépő” jelentésű, tehát a téli napforduló jelentőségére utal.²

Láthatjuk tehát, hogy már a kereszténység megjelenése előtt gazdag volt eseményekben ez az időszak, nem véletlen, hogy Krisztus születése is erre a periódusra esik. A téli napforduló ünnepének az ellensúlyozására 325-ben a

niceai zsinat elrendeli, hogy Krisztus születését december 25-én ünnepeljék. A keresztény egyház tudatosan ráépítette struktúráját a régebbi pogány kultuszra, s majd látni fogjuk, hogy ezek maradványai (gonoszűző, állatalakoskodás, stb.) egyes népszokásokban, így a betlehemes játékokban is megmaradtak.

A betlehemes játékok kelléke a hordozható betlehem. Ez lehet templom alakú, jászol típusú, vagy barlangszerű.

A betlehemi sziklabarlang létezéséről, szent helyként való tiszteléséről tudomása van az akkori keresztény Európának, hiszen zarándokok sokasága keresi fel, terjeszti hírét. Theodorus pápa idejében (VII. sz.) jelennek meg Rómában az első mesterséges sziklabarlangok, (betlehemek) a római templomok fő- és mellékoltáraiban, oldalhajóiban, hogy a hívek megtekinthessék és megcsodálhassák Jézus születésének körülményeit.³ A hagyományosan berendezett betlehemek (jászol, szent család, keleti királyok, pásztorok, stb.) eredetileg Biblia Pauperumként szolgáltak, de párhuzamosan megjelennek a liturgiában is a Megváltó születését (karácsonyi mistérium), keresztre feszítését, kínszenvedését (passiójáték) bemutató vallásos drámák. A VIII–IX. századtól kezdve ezek a vallásos színjátékok nagyon elterjedtek voltak a liturgiában, a templomban egyházi személyek latin nyelven adták elő őket. A szertartás hatásának fokozására a szent családnak hódoló pásztorok és királyok alakjait lassan az élő alakoskodók helyettesítették.

Az ünnepi játék igen gyorsan terjedt a IX–X. sz.-ban egész Nyugat-Európában (Anglia, Németország, Franciaország), s nemsokára ellenzői is akadtak, akik az ünnep profanizálása ellen tiltakoztak. 1210-ben III. Ince pápa betiltja ezt a dramatikus játékot, s megiltja papjainak az ünnepi alakoskodást. A játék annyira népszerű, hogy terjedését nem lehet megállítani, ezért 1223-ban, Assisi Szent Ferenc nem a templomban, hanem egy erdőben állít fel jászolt, élő állatok társaságában. Ez az a pillanat, amikor a misztériumjáték elválik a liturgiától, a templomból kikerülve önálló életre kel. A játékok, szerzetesek által terjesztve, elindul saját útjára, vásárokon, utcatereken játsszák, s fokozatosan keveredve más, hagyományos vásáros mutatványokkal, feltöltődik pogány, népies elemekkel. Eljutva a nép körébe, tanintézetek diákjai, céhek és testületek legényei veszik át a szokást, majd mindegyik nemzet a saját nyelvére fordítja, s így a XVII–XVIII. században megjelennek a magyar betlehemes játékok is. Terjesztői szerzetesek, külhonban tanuló diákok, vásári bábjátékosok. Kialakulásuknak egyik bölcsője a korabeli szerzetes iskola.

Fontos szerepet töltött be az iskolai színjátszás a betlehemes játékok terjedésében. A XVI. századtól kezdve az iskolákban szokás volt az egyházi ünnepeken, az év végi vizsgákon, vagy csak nevelési célból színdarabokat bemutatni a tanároknak, diáktársaknak, szülőknak. Sokszor ezek az előadások kikerültek az iskola falain kívülre és búcsúk, városi ünnepek alkalmával mutattatták, szórakoztatták az odaseregülő polgárokat a diákok.

Az iskolai színjátszás a jezsuiták által fenntartott iskolákban volt a legelterjedtebb, de nyomait még megtaláljuk a piaristáknál, a minoritáknál, a ferenceseknél, majd a protestáns iskolákban.⁴ Kezdetben a XVI. században, latin nyelven zajlottak ezek az előadások, majd fokozatosan latin-magyar, majd a református és unitárius iskolákban csak magyar, illetve az evangélikus iskolákban német nyelven adták elő őket.

Erdélyben Csíksomlyón volt hagyománya a színjátszásnak, passiójáték formájában. A passiójáték a misztériumjáték (bibliai történeten alapuló vallásos dráma) egyik változata, Jézus szenvedéseit, keresztre feszítését és feltámadását mutatja be. 1721-től folyamatosan voltak előadások Csíksomlyón, 1782-ig. Az előadások nagy része Nagypénteken volt, de többször játszották a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával is, így egyszerre több ezer hívő láthatta ezeket a darabokat. Ez azért is fontos, mert ezek a passiójátékok részben tartalmaztak betlehemes jelenetet, kisugárzásukkal befolyásolták a térség vallásos hagyományait. (Gondoljunk csak arra, hogy egy búcsú alkalmával több ezer ember nézte meg ezeket az előadásokat.) A csíksomlyói ferencesek, Schram Ferenc feltételezése szerint, ismerhették a jelen pillanatban legrégebbinek tartott első magyar betlehemes játékot (kb. XVII. sz. közepe), ami Cserey János kézdizsentléleki iskolamester énekeskönyvében található.⁵

A számon tartott 41 csíksomlyói passió közül ismerünk olyan játékot is, amelyik pásztorjelenetet tartalmaz. Egy 1746. április 8-án, nagypénteken magyarul bemutatott passió második jelenetében a napkeleti bölcsek elindulnak Betlehem felé, betérnek Heródes udvarába, aki távozásuk után elrendeli a gyermekgyilkosságot.⁶

Nemcsak Csíksomlyóról maradt fenn adatunk, számos más régi kollégiumban, vagy körzetében a diákok gyűjtöttek, lejegyeztek, vagy be is mutattak karácsonyi pásztorjátékot, mint például Sárospatakon, Besztercebányán, Lőcsén, Kézdivásárhelyen (Kanta), Nagyváradon, Kézdiszentléleken, Nagybányán, Kolozsvárott, Nagyenyeden, Marosvásárhelyen.⁷

A XIX. századtól kezdve már számtalan adatunk van olyan iskolai önképzőkörök létezéséről Kolozsváron, Nagyenyeden, Marosvásárhelyen, ahol a diákok szervezeten foglalkoztak népszokások gyűjtésével. Marosvásárhelyen a Református Kollégiumban, Szabó Sámuel tanár úr irányításával népballadákat, népmeséket, mondákat gyűjtenek, és saját kéziratos lapjukban (Közlemények az Önképzőtársulati Művekből) közlik ezeket. Így maradt meg számunkra egy 1865-ben lejegyzett bábtáncoltató betlehemes játék.⁸

A korabeli betlehemes játékokat vizsgálva, számtalan motívum, szövegrész és dallam továbbélésével találkozunk, ezeket az egyes játékoknál külön ismertetem.

SZATMÁRI BETLEHEMES JÁTÉKOK

A kutatott területen, a romániai Szatmárban a betlehemes játékok mindkét változata, mind az élő, mind a bábtáncoltató betlehemezés megtalálható. Számos betlehemes játék tartalmaz gazdag pásztor-, vagy szálláskereső jelenetet, illetve keveredik a Heródes-játék vagy a paradicsomjáték (Ádám-Éva játék) egyes motívumával. Mivel az egyes játék típusok egy-egy etnikumra jellemzőek (persze keveredés itt is található), népcsoportonként tárgyalom őket.

Magyar betlehemes játékok

Középpontban a pásztorok

Pásztorjáték minden betlehemes játékban kivétel nélkül szerepel, sőt annyira meghatározó, hogy a népi terminológia magát a betlehemes játékot már-már pásztorjátéknak nevezi. Ezt a változatot játsszák a Nagykaroly környéki falvakban (Kaplony, Nántú, Kálmánd, Szaniszló, Kisdengeleg), a Szamosháton (Óvári, Szamosdara, Vetés, Batiz, Mikola), vagy a túrmenti falvakban (Kisbábony, Túrterebes), illetve Bogdándon és Szerben¹.

A pásztorjátékok a bibliai történetet, Krisztus születésének hirdetését dolgozzák fel (Luk. 2, 8–10.). A mezőn nyájaikra vigyázó pásztoroknak az Úr angyala megjövendöli Krisztus születését: *„Ne féljétek, mert ímé hirdetek néktek nagy örömet, mely az egész népnek öröme leszén”*.²

A pásztorok elhatározzák, hogy elmennek Betlehembe és ajándékot visznek az újszülöttnek. Megtalálva Máriát, Józsefet és a kisedet a jászolban, megbizonyosodnak az angyal szavai felől és elindulnak *„...dicsőítvén és dicsévén az Istent mind azok felől, amiket hallottak és láttak, a mint nékik megmondattott”*.³

Ez röviden a pásztorjátékok bibliai alapja. A történet a nép elképzelésében megelevenedik, telítődik több tréfás történettel, és kiegészítődik más szereplőkkel. A játék központi figurája a süket, nagyothalló öregpásztor (öregapó, bapó), akinek tréfás félreértései a játékok humorának állandó forrásai.

Az öreg nem lép be a házba a többi pásztorral együtt, mindig külön hívásra, sokszori kérélésre jön. Lássuk, hogyan történik ez egy kaplonyi pásztorjátékban:

Betyár: Jöjjön be kend, öregapám!

*Öreg: Bemennék én szerelmes fiam, de attól félek,
Hogy a nagy kaláccsal kiveritek a fogamat.*

Betyár: Nem, nem, kend öregapám, csak jöjjön be!

*Öreg: Bemennék én szerelmes fiam, de attól félek,
Hogy a lábom talpától a nyakam csigolyájáig tekerítek a hurkát.*

Betyár: Nem, nem, kend öregapám, csak jöjjön be!

*Öreg: Bemennék én szerelmes fiam,
De még az ajtó kilincset se lelem.*

Betyár: Inkább kinyitom én.

Ébredésük után a pásztorok elindulnak Betlehembe, hogy ajándékot vigyenek az újszülöttnek. Általában almát, sajtot, juhot, túrót, tejet visznek, de van, amikor a három király ajándéka, az arany, a tömjén, a mirha is az ő közvetítésükkel jut el a kisdedhez (Túrterebes). Több faluban a pásztorok mellett, megjelenik a betyár, a huszár alakja is (Kaplony, Kisbábony, Szárazberek, Kakszentmárton), aki az alföldi betlehemes játékok kedvelt figurája:

*Betyár vagyok, még az apám sem volt más,
Ostor fityeg bal vállamon, mégpediglen karikás,...*
(Kaplony)

*Réz sarkantyú pereg az én csizmámon,
Úgy sétálok végig a Hortobágyon.*
(Kisbábony)

A játékokban népszerű a kardtánc, a hajdúk tánca, ami megint jellegzetes motívuma az alföldi játékoknak.

Szálláskereséssel bővített játékok

A szálláskeresés motívuma a székely betlehemes játékok alaptémája, s feltehetőleg környékünkre is az ő közvetítésükkel került. A székely betlehemes játékokról viszont tudjuk, hogy bizonyítottan az egyházi liturgia részei voltak, egyes falvakban még most is szerves részét képezik a karácsonyi szentmisének (Kézdiszentlélek). A templomban felnőtt emberek betlehemeznek, arcukat fekete állatbőr-álarccal takarják. A történet egyszerű (Luk. 2, 7.) a szállást kereső Józsefet és a várandós Máriát mindenki (kerskedő, fogadós) elutasítja, nem találnak szállást, ezért egy istállóban kell Jézusnak megszületnie. A csedregi változatban Szent József egyenesen Heródesnél próbálkozik:

*Ó te kemény kősziklához való nemzetség,
Még a pogányoknál is van kegyesség,
Hát a te királyi házadnál miért nincs engedelmesség?*

A történet továbbá kiegészíthető a három napkeleti király megjelenésével (vagy csak az egyikével, a Gáspáréval), akik a zsarnok Heródesnek jelentik a zsidók királyának születését.

A háromkirályjárás eredetileg, templomi, vízkereszt-i köszöntő, szentelő szokás⁴.

A játék Nagykároly környéki falvakban, így Csomaközön is honos (ide értelmiségi közvetítéssel került⁵), illetve Józsefházán is játsszák még⁶.

A szálláskereső jelenetre építő betlehemes játékokra jellemző a sok szereplő, egy csedregi változatban tizenkettő. Az angyalok és a pásztorok mellett megjelenik József és Mária, a három király (Gáspár, Menyhért, Boldizsár), vagy megszemélyesített formában (fehér, zöld és piros király) zsidó, ördög. Ez utóbbi bár néma, szöveg nélküli figura, nagy népszerűségnek örvend a háziak körében.

A szálláskereső-motívum és a hagyományos pásztorjáték együtt él a csedregi játékban, a két játéktípus egymással keveredik.

Bábtáncoltató betlehemezés

A betlehemes játékok egy igen látványos és érdekes csoportja a bábtáncoltató betlehemes játék. Ebben az esetben a játék során, a játékhoz szervesen kapcsolódó, speciálisan kiképzett betlehemben egy kis bábjelenet bemutatására is sor kerül, mozgatható nyeles bábok segítségével, az egyik szereplő, a bábtáncoltató, *bábjacintó* által.

A néprajzkutatók a XIX. század végén figyeltek fel először a betlehemes játéknak erre a változatára (Solymossy Sándor), tőle származik az elnevezés is: bábtáncoltató betlehemezés, hiszen a bábok a betlehemben ritmusosan táncolnak a pásztorok énekére.⁷

Az „élő” és a „báb” betlehemes játékok fejlődésének első szakasza kétségtelenül közös. Miután a betlehemes játékokat zsinati rendelettel kitiltották a templomokból, várostereken, vásárokon játszották, és fokozatosan keveredtek a nép által jól ismert és nagyon is kedvelt, vásárokon bemutatott bábjátékokkal. Az élő alakoskodó szereplők helyét fokozatosan átveszik a mozgó bábok.

A helyzet érdekességét tovább fokozza, hogy az élő betlehemesekhez hasonlóan, Magyarország felé más népcsoportokon keresztül terjedt s mindegyik a maga sajátosságainak megfelelően alakított rajta. Német nyelvterületen két jellemző karácsonyi játék volt, a Krippenspiele és a Herodeskasten.⁸

A Krippenspiele (jászoljáték) egy régi osztrák karácsonyi játékból alakult ki. Hajdanán a német kisvárosok piacterein és kocsmáiban álltak a betlehemesek bábszínpadjai, ahol Krisztus születését mutatták be. A másik változat a Herodeskasten, ami egy kicsi, hordozható szekrény neve, amellyel házról-házra jártak. Az élő szereplők a bábok segítségével egy rövid Három-királyok játékot mutattak be.

A cseh betlehemesek is egy szekrényhez hasonló kis betlehemet használtak (jesle), aminek elől kétfelé nyíló ajtaja volt, benne a betlehemi istálló. A lengyel betlehemet szopkának (jászol) nevezték, s hajdanán a szentmise

előtt, fa bábokkal Jézus születését, a pásztorok köszöntését, a háromkirályok imádását és a betlehemi gyermekgyilkosságot mutatták be.

A bábtáncoltató betlehemesek annyira ritkák, hogy a szakirodalom⁹ számon tartja őket. A játékok elterjedését tanulmányozva, négy fontosabb területet különböztetünk meg:

- a Balaton déli partja, Zala és Somogy megye (Tapolca, Balatonszentgyörgy, Vörs, Kiliti, stb.)
- a Dunakanyar (Esztergom, Tinnye, Bajna, Nagysáp, stb.)
- a Felső-Tisza mente,
- a negyedik csoportba a szórványosan jelentkező marosvásárhelyi, magyarpécskai, magyarbánhegyesi játékok kerülnek.

A harmadik csoportba tartozik – több más településsel együtt – a hajdani Szatmár vármegyéből: Kispalád, Botpalád, Kölcse, Milota, Tiszakóród, Kocsord, Csenger, Szatmárcseke, Tiszacsécse, Ugocsa vármegyéből pedig Fancsika, Tiszaszászfalu, Csepe.

Összesen 37 ilyen előfordulási hely van, tehát a Halmiban honos játék tovább növeli ezek számát.

Amennyire a hagyományos betlehemezés elterjedt térségünkben, éppen annyira ritka jelenség a bábtáncoltató betlehemezés. Élő formában egyedül Halmiban fordul elő, az adattárban részletesen foglalkozom a játék ismertetésével. Kutatásaink során még Mezőteremen találtunk halvány utalást egy románok által játszott ilyen típusú játékra¹⁰. Ebben a román bábtáncoltató betlehemes játékban hét báb volt, az élő szereplők pontos mása (angyal, három király, Heródes, két juhász). Sajnos a játék részleteire, a bábok szerepére adatközlőink már nem emlékeztek.

Ahogy azt a betlehemes játékok kutatásának történetében már bemutattam, a szakirodalom két játékot tart számon Szatmárról.

A csengeri betlehemes játék, nem tartozik a kutatott területhez, hiszen most Magyarországon van, de ne felejtjük, a játék közlésének időpontjában (1872) a hajdani Szatmár vármegye két települése, Óvári és Vetés közvetlen közelségében volt, ezért hatásával számolni kell a térség betlehemes játékainál. Gyűjtője, Szathmáry Károly¹¹, felsorolja a szereplőket is: angyal, huszár, kis juhász, öreg juhász és a bábtáncoltató, aki, Szathmáry szavaival élve, a betlehemben levő bábokat „*leginkább a komolyabb részletek előadásakor táncoltatja*”. A szövegben talált bejegyzések alapján a bábtáncoltató volt az, aki a betlehemet vitte, ami szokatlan, mert más játékban nem fordul elő. Konkrétan nem tudjuk milyen bábok voltak a betlehemben, feltehetőleg két juhász meg egy báránka, mert egy magyarázó szöveg szerint, míg a két juhász táncol, a bábtáncoltató a betlehemben levő báránykát táncoltatja a következő ének dallamára:

*Vedd rád pajtás a bundát, a bundát,
Fogjuk göndör báránykát,*

*Vigyük el az anyjának,
Főzze meg a fiának.
Vigyünk neki lisztecskét,
Főzzünk neki tejecskét;
Mennyből hozzunk furulyát,
Fűjjünk neki szép nótát.
Fűjjünk neki szép nótát.
Mennybe viszi lelkünket,
Ott vigasztal bennünket,
Ott vigasztal bennünket.
Ez a világ váltsága,
Pásztorok vígassága,
Pásztorok vígassága.*

A csengeri játék tipikus pásztorjáték, szép és fordulatos nyelvezetével, a játékban szereplő nevekkkel (Koridon, Burkus), időben jóval megelőzi a többi, a szomszédos falvakban található pásztorjátékokat. Ez a játék idővel elhomályosult, jegyei nem ismerhetők fel sem a szomszédos falvak pásztorjátékaiban, sem a Felső-Tisza menti bábtáncoltató betlehemes játékokban.

Jóval nagyobb a kisugárzása a tasnádi betlehemes játéknak, vagy ahogy a Magyar Nyelvőr 1877-es számában található, „karácsonyi mistériumnak”, de még szűkszavúbb a bábtáncoltatást illetően. Szereplői: angyal, huszár, kulidom (kis juhász), öreg juhász, közbülső juhász, első, második betlehemothordozó, bábtáncoltató. Bár ott találjuk a szereplők közt a bábtáncoltatót is, a játék során csupán annyi a szerepe (ez derül ki a leírásból), hogy kiveszi a betlehemből az ördögöt. A játék pásztorjáték, és nagy hasonlóságot mutat (bizonyos részek szó szerint megegyeznek) más szatmári betlehemes játékokkal. Például a kisdengelegi magyar betlehemesben van egy kis párbeszéd, amely a tasnádi változatban ez bővebben megtalálható.

Tasnádi betlehemes

*Angyal: Aluszol már, te juhász?
Pásztorok: Mégis ébren vagyok.*

*Angyal: Jártak itt már farkasok?
Pásztorok: Hej, nem is angyalok.*

*Angyal: Víttek-e el sok bányánt?
Pásztorok: Hej, nem is ők hoztak.*

*Angyal: Folyt-e el sok vire?
Pásztorok: Hej, nem is a teje.*

*Angyal: Ugatták-e a kutyák?
Pásztorok: Hej, nem is kacagták.*

Kisdengelegi magyar betlehemes

*Aluszol már, te juhász, te juhász...
Hej, dehogy aluszom, mikor most is (a) bort innám.*

*Jártak itt már farkasok, farkasok...
Sej, de nem angyalok.*

Látható, hogy sem a csengeri, sem a tasnádi bábtáncoltató betlehemesnek nincs kapcsolata a most is élő halmi bábtáncoltató játékkal. Ez a játék egy más családba, a Felső-Tisza vidéki betlehemesekhez tartozik, s bizonyítottan tudjuk, hogy Kárpátaljáról került át. A szakma először az 1930-as években értesül N. Bartha Károly közleményei alapján a botpaládi, szatmárcekei és a tiszacsécei játékokról. Összehasonlítva a szatmárcekei játékokban¹² az élő és a báb szereplőket a halmi játék szereplőivel, nagy hasonlóságra találunk.

Szatmárcekei játék

Élő szereplők:

Angyal
I.,II., Énekes (Ők viszik a betlehemet.)
I.,II., Bojtár (Ripcse, Titiri)
Öreg juhász (Koridon)
Bábtáncoltató
–

Báb szereplők:

Két öreg juhász
Két titiri bojtár
Két angyal
Heródes
Ördög
Halál
Kismiklós
–

Halmi játék

Angyal
Két bojtár
Két pásztor (Pali pajtás)
Öreg
Bábjácintó
Bóka

–
Két pásztor
–
Heródes
Ördög
Halál
Miklóska
Harangozó (rögzített)

Látható, hogy az élő játékosok teljesen megegyeznek (a Bóka utólag kerülhetett be), a bábok szegényedtek, több elmaradt belőlük a halmi játékban. A játékok cselekményei és versei is nagyon hasonlítanak, négy ének teljesen ugyanaz. A tiszacsécei játékban nyolc báb van: harangozó, juhász, öreg juhász, ördög, első kisasszony, második kisasszony, halál, Heródes. Megjelenik tehát a harangozó (itt mozgó figura, a halmi játékban rögzített), és a két kisasszony.

A játékokban szereplő idegen nevek (Koridon, Titiri) latin múltira tekintenek vissza (Choridon, Titirus), de már megjelennek a magyar népies elnevezések: Burkus, Pali pajtás.¹³

A Felső-Tisza vidéki pásztorjátékok egyes versei, dallamai az egész magyar nyelvjárási területen elterjedtek.¹⁴ Vikár Béla 1910-ben az Ethnographiában¹⁵ tanulmányt közöl, amelyben egy 1763-ban keletkezett kéziratos énekeskönyvben (ahogy ő nevezi, örmény-magyar énekes könyv) található betlehemes játékokat és dunántúli, székely, bukovinai csángó és palóc betlehemes játékokat hasonlít össze. Az egyezés egyértelmű. A Felső-Tisza vidéki

betlehemesek létezéséről akkor még nem volt tudomása a kutatásnak, de figyeljük a hasonlóságot, illetve pont azt a változást, ami az évek során végbement:

Örmény-magyar énekes könyv Halmi betlehemes

<i>Pásztor társak, új hírt mondok, Gyertek velem, csudát láttok: Egy szép szűz az éjszakán Fiacskát szült az szénán. Ej, ej, ej! Hogy lett szűz emlődben tej?</i>	<i>Pásztori társim, új hírt mondok, új hírt mondok, Gyertek velem, csudát láttok, csudát láttok, Mert a Szent Szűz az éjszakán, az éjszakán, Gyermecskét szült a szénén, a szalmán. Úgy, úgy, úgy! Te kis Jézus, jól aludj,</i>
---	---

Az énekeskönyvben még négy szakasz következik, a halmi játékokban ezek már nem találhatók meg.

Betlehemes játékok a románoknál

A kutatott területen nagyon elterjedtek és változatosak a román betlehemes játékok. A „*viflaim*” betlehemet jelent. Használják még a Moldvában elterjedt „*irod*”, „*irozii*” megnevezést is, ezek Heródes jelentésű szó származékai (Aranyosmeggyes), a „*trei cra*”, ami háromkirályt jelent (Batiz), de közvetlen beszélgetésben a játékot „*bisericuța*”-nak is nevezik, ami templomot jelent. Elszigetelve, az avasi Vámfaluban *peșteră*, azaz barlang a neve, valamint Nagykaroly mellett, Szaniszlón *Lumea*-nak hívják, ami a világot, világmindenséget jelenti. A szaniszlói játék paradicsomjáték, azaz Ádám és Éva játék. Mindegyik megnevezés alatt egy szerkezetileg, tartalmilag jól elkülöníthető játéktípus rejlik, ugyanakkor szinte merészség ezeknek a játékoknak a betlehemes címszó alatt való szerepeltetése, hiszen betlehemet csak nagy ritkán használnak. A Heródes-játékokban egyáltalán nem használnak semmit, a barlangjátékokban egy kis barlangocskát, a Lumea-ban egy gömböt visznek a betlehemezőkhöz. Ami viszont a játékok funkcióját (a Megváltó születésének hirdetése), a játék időpontját (dec. 24), valamint a játékokat befogadó közösség viszonyulását illeti: „*nincs karácsony betlehem nélkül*” – végső soron mégis karácsonyi dramatikus népszokásról, betlehemes játékról beszélhetünk.

A hasonlóság a terminológiában, majd a játékok menetében más erdélyi vagy Kárpátokon kívüli román tájegységek játékaival az etnikus érintkezésekkel függ össze.¹ Azokban a falvakban, ahova a románok fokozatosan telepédtek be, (családonként, tehát nem beszélhetünk tömeges betelepítésről), van rá eset, hogy átvették a faluban már létező, magyar betlehemes játékot, lefordítva románra. Ez történt Batizon, ahol egy magyar betyárjáték román változata is ismert. Igen érdekes a kisnyíresi román betlehemező fiatalok esete, akik vásárlás útján jutottak betlehemes játékhoz: a szomszédos faluban, Halmiban honos, magyar bábtáncoltató betlehemes játékot 1988-

ban betlehemestől, bábostól megvásárolták és a következő évben már románul játszották a saját falujukban.

Elmondhatjuk tehát, számtalan kölcsönhatás érte és éri a román betlehemes játékokat. Jelen munkában, ahogy azt a magyar játékok esetében is tettem, csak azokkal foglalkozom, amelyek jól elkülönülnek műfajilag, tartalomban, előadásmódban, a felhasznált kellékekben. Így is létezik átfedés, keveredés egyik-másik más etnikumhoz tartozó játék között, sőt, még a karácsonyi ünnepkör más szokásaiból, a románoknál oly gazdag újévi köszöntőkből, csillagjárásból is kölcsönöztek motívumokat. A román betlehemes játékokban nagy a keveredés a vízkereszi játékokkal, hiszen a román görög katolikus és ortodox egyház sokáig a karácsonyt a pravoszláv egyházi szokásoknak megfelelően, január 6-án ünnepelte. Ezekre a megfelelő helyen még visszatérek.

Átfogó, rendszerező tanulmány nem jelent meg e vidék román betlehemes játékaival. A munkák nagy része a szocializmus éveiben született, amikor a vallásos gyökereket hordozó betlehemes játékokkal kapcsolatosan a kutatás megszűnt, és előtérbe kerültek az újévi köszöntők, mint azok az alkotások, amelyek a legjobban tükrözik az új politikai, gazdasági, szociális változásokat (plugușor, sorcova).

Gheorghe Vrabie 1970-ben megjelent munkájában,² külön fejezetben, „középkori liturgikus dráma” címszó alatt tárgyalja a betlehemes játékokat, pontosabban csak a Heródes-játékokat, amelyek német-szláv közvetítéssel érkeztek a térségbe.

Figyelembe véve a magyar és román betlehemezésre vonatkozó irodalom kutatásainak eredményeit, a szatmári román betlehemes játékokat három csoportba sorolhatjuk:

- Heródes-játék
- Paradicsomjáték, Ádám és Éva-játék
- Köszöntő játék „barlang” betlehemmél

Elméletileg még létezik pásztorjáték is, de ez teljesen a magyar játékok román fordítása, ugyanazokkal a szereplőkkel, felépítéssel, funkcióval, ezért nem képezi kutatásom tárgyát.

Heródes-játék

Az Avasban (Kányaháza, Kakák, Avaslekence, Bikszád) honos, de ez a típusú játék megtalálható Halmiban, Turcon, a Szamos mentén fekvő román falvakban (Aranyosmeggyes, Szamosberence), Micolában, stb. is. A játék román neve „Irod”, „Irozii”, ami Heródes király nevének román megfelelője. Bibliái tárgyú³, több szereplős (tizennyolcat is elérheti a szereplők száma), nagyon cifra és látványos betlehemes játék. A játék alapja a három napkeleti bölcs találkozása Heródes-sel, a király dühöngése és parancsa a vérfürdő megrendezésére.

Moldvában a XIX. században nagy népszerűségnek örvendett a játék, a szereplők (irozii) a gazdag bojárók, birtokosok, a vezető adminisztráció házaiban vallásos darabokat mutattak be, a háziak szórakoztatására.⁴ T.T. Burada közlése szerint⁵, a század elején több betlehemes "csapat" létezett Jászvárosban. „...a három napkeleti király lóháton járt, rajtuk vörös kelméből palást, fehér zsinórral hímzett ing, az ingujján zörgőkkel, bearanyozva mint a diakónusok, fejükön aranyozott papír püspöksüveg és csengettyúk. Őket követték a katonák, akiknek száma a harmincat is elérhette”. Ruházatuk igencsak hasonlított a mai játékokban megjelenő királyokéhoz.

A Heródes-játék elterjedt a szomszédos népeknél is. Dömötör Tekla⁶ Közép-Kelet Európában két nagy betlehemes játéktípust különböztet meg: a pásztorjátékot, amelynek középpontjában, ahogy láttuk, az öreg áll, ez a játék az osztrákoknál, cseheknél, szlovákoknál, horvátoknál, magyaroknál honos, és a Heródes-játékot, amely a román, lengyel, orosz, ukrán nyelvterületen terjedt el, a német Herodeskasten nyomán. A Heródes játékba beépülhet a vízkeresztkor szokásos csillagjárás, ilyenkor egy angyal visz lefelől egy csillagot, pl. az avasi Lajosvölgyi Hután. A történetnek egy másik esete a szamosbencei játék, ahol már a betlehem teljesen eltűnik, és csak a csillag marad meg.

Ahogy azt már említettem, a játékra jellemző a sok szereplő. A kányaházi játékban 13 szereplő van: 2 angyal, 2 katona, 3 király, (Melchior, Gašpar, Baltazar), Heródes (Irod), 4 pap, egy csobán. A játékban szereplő csobának és papok száma változhat, s így a szereplők száma még növekedhet. A mikolai játékban már csak egy angyal, egy katona s egy pap szerepel, de ez a játék lényegén nem változtat. A halmi játékban egy öreg pásztor is szerepel, valószínűleg a magyar pásztorjátékból átvett figura⁷. Érdekes alakjai a játéknak a négy pap, akik hol Heródes király tanácsadói, hol a nép védelmezői, de nevezzük inkább őket elcsapott papnövendékeknek, diákoknak, akik inkább profanizálják az ortodox vallást (a háziak nagy meglepedésére), mintsem szolgálják. Öltöztetik ötét ágytakaró, rajta színes palást, a hátukon nagy keresztel, püspöksüveg-szerű kalap, rojtokkal (az ortodox pópa öltözete), fekete szemüveg. Nemzeti identitásuk kifejezője a piros-sárga-kék nemzeti színű szalag, amivel ruhájuk át van kötve. Kezüikben feszület és a „szentkönyv”. A könyv igazából egy füzet, amibe szentképek vannak ragasztva. A játék során a feszülettel a könyvön ütik a ritmust, táncolnak, ők azok, akik feloldják a már-már drámai hangú játékot. Míg a magyar betlehemes játékokban az öreg a tréfás elemek hordozója, itt a pópák. A szomszédos Máramarosban, az Iza völgyében (Izaszacsal, Felsőszelisty, Dragomérfalva) a Heródes-játéknak egy komplexebb, 16–18 szereplős változata él; a három király, Heródes, a papok mellett megjelenik József és Mária is, valamint három ördög, akik ellopják Heródest.

Összehasonlítva a Heródes-játékot a magyar pásztorjátékokkal, érdekes dolgot figyelhetünk meg. A játék középpontjában a zsarnok Heródes áll, míg a magyar pásztorjátékokban az öreg. A csobánnak, pásztornak itt csak jelké-

pes szerepe van (szöveget sem kap), alkalomadtán a reája aggatott kolompokkal zörget.

A Heródes-játékokban nem használnak betlehemet, de az öregek még emlékeznek a faluban, hogy régebben volt, pl. Kányaházán.

Egy másik Heródes-játékban, a Kányaházától 20 km-re lévő pálosremetei ukrán (rutén) betlehemes játékban, ötvöződik a hagyományos pásztorjáték és a Heródes-játék, sőt a már ismertetett csedregi betlehemes két figurája az Ördög és a Zsidó is megjelenik. Mivel ez a betlehemes nem kerül be adattárunkba, részletesebben ismertetem. A játék szereplői: 4 angyal, 4 pásztor, a három király (Fehér, Zöld, Vörös), Öreg (Dido), Ördög vagy a Zsidó [37–50. kép]. A játék során betlehemet is használnak, ami mestermunka és mindig bádogból készül. Eltűnnek a katonák, a papok szerepét az öreg veszi át, nála van a szentkönyv is.

Az első részben a hagyományos pásztorjáték forgatókönyve szerint pe-regnek az események. A két angyal behozza a betlehemet, elhelyezik az asztalon, belépnek a pásztorok és az öreg, énekelnek, beszélgetnek. Megtörténik a szokásos ajándékátadás jelene is. A juhászok gyümölcsöt, bárányt, kenyeret és vajat hoznak ajándékba. Ezután kezdődik a második rész, Heródes és a királyok párbeszéde, a vérfürdő jelenet, a kányaházi játékhoz hasonlóan. Heródes kegyetlensége nem annyira felfokozott, mint a kányaházi játékban.

A játék az előadás formájában is hordoz sajátosságokat. Pravoszláv karácsonykor tehát január 6-án játsszák; délután 5-kor kezdik a falu végén, a legutolsó lányos háznál. Ha több csoport jár a faluban (1999-ben négy járt), mind itt gyülekeznek, s egymás után mennek be a házba. Míg az egyik csoport bent van, a többiek kint várakoznak, illetve érdekes eset adódik a második csoporttól kezdve. Az első csoport királyai (beleértve Heródest is) még bent tartózkodnak a házban, a játék színhelyéül szolgáló szobában, mikor a következő csoport pásztorai elkezdi a játékukat, majd, ha bejön az új Heródes, némán felállnak és visszavonulnak.

Paradicsomjáték

Paradicsomjátékot, illetve Ádám-Éva-játékot, Szaniszlón gyűjtöttünk, először 1993-ban, majd 1998-ban. A helybeliek „Lumea”-nak hívják, ami a világot (világmindenséget) jelenti, de használják a „Globul” elnevezést is, ami gömböt jelent. Az elnevezés onnan ered, hogy a játék során egy papírból készült gömböt használnak, ami a világmindenséget jelképezi, az Isten birodalmát. A gömbbel való járás – cu globul – ismert karácsonyi népszokás Moldvában. A játék egy másik fontos kelléke egy kis, feldíszített fenyőfa, a tiltott fa, s ezáltal a szaniszlói játék egy másik játékcsoporthoz is kapcsolódik, a betlehem helyett csak fenyőfával járó betlehemes játékokhoz. A román szakirodalom „cu pomul” néven (a fával) tartja számon ezt a variációt. Erdélyben és Moldvában is honos, Szatmárban a mezőteremi románoknál

él még ez a motívum. Ahogy látjuk a játéokban több játéktípus is keveredik: paradicsomjáték, Ádám-Éva-játék, a gömb és a fenyőfa, amelyek külön-külön egy-egy karácsonyi játék meghatározói.

Röviden megfogalmazva, a paradicsomjáték többszereplős dramatikus játék, a bűnbeesés történetének és a paradicsomból való kiűzetésnek a megélévenítése.⁸ Ádám és Éva napján, tehát karácsony estéjén játsszák. Szereplői általában Ádám, Éva, Isten, Ördög, Angyal, de a szaniszlói játékokban megjelennek a csobánok is. A játék eredetéről mind a magyar, mind a román néprajzosok egy véleményen vannak: német eredetű, (Paradiesspiel), és a német bányászok betelepítésével került Magyarországra, Erdélybe.⁹ A Partiumba valószínűleg a máramarosi bányavárosokból (Felsőbánya, Kapnikbánya, Erzsébetbánya) került, hiszen az ezekből a városokból hazalátogató, esetleg hazaköltöző bányászok terjeszthették a játékot. A játék változata megtalálható a Nyugati-Érchegységben és a Bánságban, német, szlovák, magyar és román nyelven.¹⁰

A játék létezéséről először dr. Sebestyén Gyula tudósít, aki a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából 1908-ban a helyszínen (Nagybánya, Felsőbánya) tanulmányozta az arany és sóbányászok karácsonyi és vízkereszti szokásait. Elhivatását e téma iránt és gyűjtési igényét így fejezi ki az Ethnographia hasábjain¹¹:

„...Ma, midőn a népi alakoskodó játékok több százados emlékei már pusztulófélben vannak, a Magyar Néprajzi Társaságnak aligha van fontosabb feladata, mint az, hogy egyedül hivatott beavatkozásával e téren megmentsen minden megmenthetőt. Ha már felkutatta az emlékek leelő helyét, le kell pontosan jegyeztetni a romlott vagy egészen eltorzult szövegeket, fonográfba kell énekelteni a dallamokat s ugyanígy kell megörökíteni az éneklő versszavalás sajátos recitativáját, le kell fényképeztetni a jelmezes alakoskodókat s meg kell figyelteni a sok hagyományos régiséget őrző együgyű előadás minden legapróbb részletét. És ha ekként minden sikerrel megörögzített, még mindig hiányzik belőle az – élet. A színjátásban együtt működő erők ama teljessége, a mi eredményeiben az élet közvetlen benyomását gyakorolja reánk.”

Kezdeményezésére 1911. december 29-én és 30-án Budapesten az Uránia színházban a felsőbányai magyar aranybányászok és a pozsony-főrévi német földművesek magyarul és németül népszínházat mutatnak be. A felsőbányai bányászok egy Ádám és Éva-játékot, egy Zsuzsanna játékot¹², a német földművesek (többek közt) egy paradicsomjátékot adnak elő. Sajnos Sebestyén a játékok szövegéről, a kellékekről nagyon keveset említ, így csak a korabeli plakátról tájékozódhatunk, s innen kapunk információkat a játékokban előforduló szereplőket illetően is. A magyar Ádám és Éva játék szereplői: Bíró (Isten, Teremtő), Angyal, Ádám, Éva, Kígyó, Első paradicsomfa, Második paradicsomfa, Harmadik paradicsomfa, A tiltott fa, Kengyelfutó. A német paradicsomjáték szereplői: Isten, Angyal, Ádám, Éva, Ördög. A sze-

reposztás után ítéelve, ez utóbbi mutat nagy hasonlóságot a szaniszlói betlehemes játékkal.

A román szakirodalomban Ion Muşlea szentel nagyobb tanulmányt a paradicsomjátékoknak¹³. Munkája, *Das paradiesspiel bei den Rumänien* csak német változatban maradt meg, az eredeti román példány elveszett¹⁴. Muşlea 76 településről gyűjt be adatokat a paradicsomjátékkal kapcsolatban, s öt alcsoportot különböztet meg: Kapnikbánya, Szilágy-Szatmár, Belényes, Lugos és Tótvárad. A szatmár megyei településeket a második kategóriában találjuk, név szerint a következő falvakat említi: Piskolt, Csomaköz, Vezend, Érdengeleg, Szaniszló, Krasznaszentmiklós, Királydaróc, Tasnádszántó, Szatmárzsadány, Szamosborhíd.

A játék eredetéről Muşleanak több feltevése van. Első feltételezése szerint a feldíszített fából – a tiltott fa – eredezteti, s megpróbálja ebbe a csoportba besorolni, mint „a szokás legelső biztos említése a románoknál”. A második feltételezése, s itt Sebestyén Gyula munkásságára hivatkozik, hogy a szokás feltehetőleg egy német játék románra való fordítása. Kutatásai során kideríti, hogy a fordítás Andrei Culici (1869–1846) erzsébetbányai bányász és templóménekes munkája, aki az 1890-es években játszott is a darabban, Ádám majd az Ördög szerepében.

A játékban használt másik kellék a gömb, s ez egy másik játéktípushoz kapcsolja a játékot. Ez a játéktípus Moldvában honos. A játék kiváló szaktekintélye V. Adăscăliţei 33 települést sorol fel Botoşani, Suceava, Bacău és Vaslui megyékben, ahol e szokás nyomaira bukkant¹⁵. Szerinte a csillagjárás-hoz hasonló szokással van dolgunk, ahol a csillagot egy gömb helyettesíti. Moldvában karácsonykor, újévkor és vízkeresztkor járnak, legtöbbször legények, de lányok is, külön vagy vegyesen a fiúkkal. A gömb felépítése nagyon hasonlít a szaniszlói játékban ismertetethez (ld. az adattárban), de nem említi, hogy szentképeket is ragasztottak volna rá. A gömb egy rúdra van rögzítve, belülről megvilágítják – régebben gyertyával, manapság egy kis villanyégővel, elemről –, a játék során forgatják.

A kapcsolatot a moldvai és a szaniszlói játékkal nagyon nehéz bizonyítani, de kizárni sem lehet.

Köszöntő játék barlang betlehemmel

A környéken barlangjátékot csak Vámfaluban játszanak, a román lakosság „peştera”-nak nevezi, ami a barlang román megfelelője. Csak lányok járnak, fehérbe öltözve, virágos koszorúval a fejükön. Betlehem helyett egy csillogó, díszekből kirakott barlangot visznek, benne jászol, szalmával. Bekérezkedve két székre teszik le, a továbbiakban az egész cselekmény a barlang körül játszódik, tehát a betlehemhez hasonló a funkciója. Elképzelésük szerint a kis Jézus barlangban született, s ők ezt hirdetik. A csoportot az öreg (Moşul) kíséri, egyedüli fiú szereplő (lehet férfi is), aki vigyáz a lányokra.

Amíg a csoport a házban van, ő kint áll az udvaron vagy a tornácon és láncait, kolompjait zörgeti, elijesztve más csoportokat.

Sem a román, sem a magyar szakirodalom nem foglalkozik a játékkal; mivel más néprajzi tájegységben nem ismert, helyi sajátosságról van szó. A dolog érdekessége, hogy vegyes lakosságú faluról lévén szó, a vámfalui református magyaroknál is csak lányok betlehemeznek, egy fiú (öreg) társaságában, egy tipikus pásztorjátékot játszanak, de betlehem helyett barlangot használnak. A játék eredetéről nem tudunk semmit.

Betlehemezés a sváboknál

Adatközlőim szerint betlehemes játék szinte minden sváb faluban volt a múlt század elején, majd a sváb játék fokozatosan elmaradt s helyét a magyar betlehemes vette át. Szakaszon 1935-ben még betlehemeztek¹, ugyanúgy Szokondon és Bélteken is. Erdődön² a harmincas években iskolás lányok és fiúk közösen jártak betlehemezni karácsony estéjén, majd másodnapján. A pásztorjáték szereplői: két angyal (ezek mindig lányok voltak), csengős angyal vagy kisangyal, öreg, két bojtár, tringer (ő gyűjtötte az italt). Minden házhoz bekéreztek, de nem mindenhol fogadták őket. Szokás volt, hogy egy háznál összegyűltek a szomszédok és ott többen fogadták a betlehemeseket. Olyan is megtörtént, hogy szilveszterkor visszahívták őket. Fizetségül süteményt, pénzt adtak, inni soha sem, ezt a tringer gyűjtötte.

Kisdengelegen (népi nevén Csárda) 1943-ig biztosan jártak betlehemezni. A környező magyar tanyákon a játék magyar változatát, otthon a faluban a sváb változatot játszották. A két játékban a versek ugyanazok, csak az énekek különböznek, illetve egy közös ének van a „Mennyből az angyal...”. A játék nagy hasonlóságot mutat (helyenként szó szerint megegyezik) a kakszentmártoni, a tasnádi, szárazberek-i játékkal. A játékot sikerült 1993-ban feleleveníteni és újból előadni.³

A sváb játékokat elemezve megállapítható, hogy bár aránylag későn, a XVIII–XIX. században⁴ telepítették a svábokat Szatmárba, az emlékezet régi betlehemes játékot nem őrizte meg, illetve mind a mai napig nem sikerült ezeknek a nyomára akadni.

Érdekes, hogy a felsővisói németeknél még most is él egy Heródes játék, melyet az 1812-ben betelepített cipszerek hoztak magukkal, s melynek majdnem ugyanaz a szövege, mint a schmöllnizi Schäferkomödie-nak⁵. Napjainkban a cipszerek a „Ter kroßi Herodes” (Nagy Heródes játék) a „Ter halbeti Herodes” (Fél Heródes játék) valamint a „Ti trei Weisn” (Három bölcs)-et játsszák. Régebben létezett egy bábtáncoltató betlehemes játékuk is.

1989 után, az iskolai oktatás keretén belül, több faluban is újraéledt a német nyelvű betlehemezés.

BETLEHEMEZÉS, MINT NÉPI SZÍNJÁTSZÁS

Nagyon hálás és izgalmas egy olyan népszokás tanulmányozása, mely még mindig elevenen él a kutatott területen. December derekán a szatmári falvakban kicsik-nagyok tervezgetnek, készülődnek, hogy méltó módon ki-vegyék részüket a karácsonyi betlehemezésből, kántálásból, csillagjárásból, stb. és elfoglalják a közvélemény, a falu társadalma által előre meghatározott szerepüket. Egy betlehemes játékot ebből a környezetből kiragadni, és mint egy irodalmi alkotást vizsgálni, lehetetlen és célszerűtlen, hiszen számtalan helyi tényező, közösségi elvárás határozza meg e játékok sikerét. Egy betlehemes csoport szerveződésének első ránézésre semmi feltétele nincs, csak a gyakorlatban látjuk mennyi és milyen tényezők határozzák azt meg: életkor, vallás, rátermettség a szerepre, jó hang, stb. Hiába alakul meg egy betlehemes csoport, ha a környezete nem segíti, ha nincs meg a befogadókészség a család, a közösség, a falu részéről a játék iránt. A betlehem megépítése sokszor a kisiskolás korú szereplőket meghaladó feladat, tehát egy szülő, egy asztalos segítsége szükséges, a kellékek beszerzése, kölcsönkérése, esetleges bérlése megint bonyolult folyamat. S ha a betlehemesek sikeresen helytálltak, szükséges a jó cselekedetük megerősítése anyagi és erkölcsi alapon, a csoportok méltó módon való fogadásával, megjutalmazásával, vagy dicséretével, kihirdetésével a templomban.

Látható, milyen bonyolult folyamat egy ilyen népszokásnak az életben tartása, milyen egyéni és közösségi problémákat vet fel. A résztvevőkre kiszabott vagy vállalt szerep jó vagy rossz megoldása egész életükre meghatározó élmény. Egy jó alakítást, pl. egy bekérezkedést vagy egy jó hangú anygalt, esetleg erélyes királyt a zárt közösségben nem felejtenek el, de számon tartják a túl csendes, a szövegét nem tudó, esetleg erőszakoskodó vagy szemtelenkedő egyént, illetve csoportot is. Ugyanakkor a betlehemeseknek ez az első igazi kihívásuk, kilépésük a közösség színe elé, amikor bizonyítaniuk kell, hogy ők is képesek egy nagyobb szövegrész megtanulására és bemutatására. S ha arra gondolunk, hogy sokszor egy félórás darabban, sok párbeszéddel, mozgással, kint csikorgó hidegben, a játék hitelességeért csak egy szál ingbe öltözve kell helytállni, ez nem is kis feladat. Mindez egy szervesen, spontánul működő faluközösségben megoldódik, hiszen a karácsonyi ünnepkörben marad idő a felkészülésre.

Tekintettel a játék teátrális, színházi jellegére (hiszen létezik előadási tér: a szoba belseje, mindenkinek pontos szerepe, mozgása, öltözete, kelléke van), a betlehemes játékokat a kutatók a népi, népies színjátszás, a dramatikus, tehát színjátékszerű népszokások csoportjába sorolták. Ide tartoznak még más, hasonlóan egy-, vagy többszereplős szokások, jelenetek, mint a vízkereszi játékok, farsangolás, fonó, lakodalom, maszkos alakoskodás, stb. Megjegyzem, ezek a szokások népi kezdeményezései egy adott közösségnek, és nem hasonlíthatók egy előre betanult, esetleg műkedvelő csoport tevékenységéhez.

A továbbiakban párhuzamosan vizsgáljuk, hogy a karácsonyi előkészületbe, az adventi várakozásba hogyan épülnek be a betlehemes játék előkészületei, majd elemezzük az egyes szereplők, kellékek helyét és funkcióját a játékon belül.

Előkészület. A csoportok megalakulása

A karácsonyi ünnepekör, ha egyházi szempontból nézzük, az advent beköszöntésével kezdődik.¹ December magyar egyházi megnevezése: *karácsony hava*. A falu életében ezt a szakaszt a gazdasági év befejezése előzi meg, amikor megteremtődik a feltétele a nyugodt, gondtalan ünneplésnek. A termények betakarítva, a csorda már nem jár ki a legelőre, a hideg beálltával a gazdálkodó ember behúzódik a házába, a nők elkezdik a hagyományos téli foglalatosságokat, a szövést, fonást. Márton napra (nov. 11), kiforr az új bor. Az emberek gondolatban karácsonnyal foglalkoznak, megkezdődik az időjósítás: „Ha fehér lovon jó Márton, fekete lesz karácsony”, vagy Katalin napkor (nov. 25), ha „Katalin locsog, karácsony kopog”. Ez a disznóvágás időszaka. Szent András napjával (nov. 30) beköszönt advent első vasárnapja, elkezdődik az új egyházi év.

Miklós napja (dec. 6) már elővetíti az ajándékozás kezdetét, egyes családoknál a „Mikulás” szinte bőségesebb a Jézuskánál, vagy az angyalnál². A szatmári katolikus falvakban (Túrterebes), karácsony előtt szokásba jött a *szentcsaládjárás*³. A résztvevők, általában szomszédok, idősebb asszonyok kilenc nappal karácsony előtt (dec. 15) a szent család képét minden este, *mikor harangoznak*, egyik házból a másikba átviszik, mindenki egy éjszakára szállást ad neki. A sorra kerülő házban összegyűlnek, imádkoznak, énekelnek, a képet egy erre az alkalomra készített házi oltárra helyezik, szentképek, gyertya társaságában [1. kép]. Kilenc nap elteltével (a szokást szent kilencednek is hívják) december 24-én este a kép az utolsó háznál marad, ott vesz állandó lakást a „szent család” a karácsonyi ünnepek alatt.

Ez az időszak az előkészületekkel telik. Ilyenkor szerveződnek a csoportok egy-egy vezető körül, megtörténik a szereposztás, a kellékek elkészítése, felújítása. A csoportok szerveződése általában spontán, de azért jól meghatározható szabályok szerint történik. Kivétel csak olyan esetben fordul elő (több felekezethez tartozó gyerekek, fiúk-lányok egy csoportban), amikor szórványközösségről van szó, és nincs elég azonos korú, nemű, felekezetű gyerek vagy mesterséges beavatkozásról van szó, valaki (pap, tanító, kántor) jószándékkal betanít egy játékot.

A betlehemezők általában évről-évre ugyanazok, barátok, szomszédok, osztálytársak, azonos korosztályú gyerekek. Ha valaki kivénül, esetleg megházasodik, vagy más településre kerül, a szerepét másnak adják, helyettesítik. A csoportok kialakulását a kutatott területen több tényező szempontjából vizsgáljuk: életkor, felekezet, nem és etnikum.

A karácsonyi szokásokban, majd ezen belül a betlehemes csoportok szereposztásában való részvételnél mindig fontos tényezője az *életkor*. Csedregben és Kökényesden vizsgálva ezt a tényezőt, ahol a falu természetes szaporulata biztosítja az elegendő gyereket, szinte lehetetlen, hogy az egyén ne az ő korosztályának megfelelő játékba kerüljön. A kisebb gyerekek (kisiskolások) szenteste délután kántálni járnak, vagy a csillaggal [2, 3, 4 kép], a nagyobbcskák (kb. 10–12) évesek egy egyszerű 5–7 szereplős pásztorjátékban, majd a nagyok (gimnazisták, munkások) már egy hosszabb, bonyolultabb kilenc vagy még több szereplős, szálláskereső betlehemessel járnak. Ezt mindenki tudja, elfogadja, megtartja. A csoportokon belül is megfigyelhető egy rangsorolás, az angyalok a „beugrók”, a legkisebbek és ne feledjük, nekik jut a leghálátlanabb szerep is, a betlehem cipelése, ami sokszor nagy hidegben nem kis feladat [5. kép].

Egy másik tényező a *félekezet*. Általában egyazon vallású gyerekek alkotnak egy csoportot, és ez az azonos felekezetű falvakban nem is okoz gondot. Ez a kérdés csak akkor fontos, ha a játékot a templomban is bemutatják, vagy ha a bevételből az egyház is részesedik. Kökényesden, ahol jelentősebb arányban élnek görög katolikusok és római katolikusok, megszokott a csoportokban a keveredés, a játéknak a templomokban való bemutatását egyéni módon oldják meg: egyik évben a játékot a római katolikus, a másik évben a görög katolikus templomban. A többségében katolikus Túrterebesen a reformátusok nem tudnak külön csoportot alkotni, így megtörténik, hogy a baráti alapon szerveződő csoportban van egy református is, aki teljesen alkalmazkodik a többség akaratához.

Minden esetnek ellentmond a halmi bábtáncoltató betlehemesek esete, akiknél négy felekezet tagjai betlehemeznek, és a korosztályi megoszlás is nagyon tág (21–42 év). Itt egy sajátos esettel állunk szemben, ők a megszerzett adománynak a családon belül tartásáért nem engednek maguk közé idegent. Ezért sokszor előfordul, hogy ha nincs elég családtag, a játék egy-egy évben kimarad.

A csoportok *nemek* szerinti megoszlása nagyon homogén. Általában csak fiúk járnak betlehemezni, s az emberek tudatában a betlehemezés férfiúi kiváltság. Az olyan szerepeket mint Mária vagy Éva is fiúk oldják meg, vigyázva, hogy lányos arcú, vékony szereplő alakítsa őket. Egyedüli kivétel az avasi Vámfalu, ahol mind a magyar, mind a román betlehemesek lányok, a megfelelő szereposztásban (katona, juhász, király, stb.), valamint mindkét változatban van egy fiú vagy férfi szereplő, az öreg, aki korosabb lévén, vigyáz rájuk. A magyar nyelvjárás területén nagyon ritka ez az eset, Kalocsán és Mezőkövesden ismerünk még lány betlehemezést.

A megalakult csoportnak mindig van egy vezetője. Ez általában a rangidős, vagy a betlehem tulajdonosa, de lehet szerep után a beköszöntő is, vagy a bábtáncoltató. Ritka esetben kívülálló személy, kántor, pap is lehet. A kányaházi román Heródes-játék vezetője egyben a tulajdonosa is a kellékeknek, régi betlehemező, aki megszervezi a csoportot a fiúkkal, majd osz-

tozkodik a jövedelmen. Kökényesden egy csoportot mindig a görög katolikus lelkész irányít, ebből következően ennek a csoportnak a legjobb a zenei anyaga. A vezető irányítja az új szereplő betanítását is, mivel azonban az új beugró szereplő már tudja a szerepét, itt az ő irányítása jelképes. A szaniszlói paradicsomjáték tagjainak nincs vezetője, de minden este más-más háznál próbálnak, *hogy a szülők lássák, hogy haladnak a próbák*, tehát a közösség felülyeli a játékot.

Színhely és színrelépés

A betlehemes játékok bemutatásának színhelye, a többi dramatikus játékokhoz hasonlóan jellemző és meghatározó. Ahogy a farsangi szokások bemutatásának helye az utca, a terek, a lakodalmaké a lakás, az udvar, a betlehemes játékoké a karácsonyi ünnepre előkészített, feldíszített szoba. Ezért a szakirodalomban még szobai játéknak is nevezik. Ez a környezet még alkalomadtán kiegészítődik a templommal is, ha ott is bemutatásra kerül a játék, illetve az utcával is, ha a játékosok a felvonulásuk alkalmával igénybe veszik, kihasználják ezt a lehetőséget.

A betlehemes csoportokra jellemző, hogy az utcai helyváltoztatásuk egy adott rendben történik, soha nem rendszertelenül össze-vissza mennek az utcán. Az eset háttéréül arra a gyakorlatra lehet utalni, amely a betlehem védelmét szolgálja, ellenséges csoportok vagy rossz út, keskeny járda esetén. Mindig a bekérezkedő, vagy egy angyal megy lefelől, lehetőleg karddal a kezében, ezt követi a betlehem két (Szér) vagy négy (Kisdengeleg, Kökényesd) betlehemet őrző angyal társaságában, majd a csoportot katonák, pásztorok társasága zárja be. Ha ördög (Szaniszló, Halmi) van a csoportban, ők mindig leghátul mennek, esetleg le is maradhatnak a csoporttól. Jellegzetes ruhájukkal, szarvukkal, hangoskodásukkal magukra vonják az emberek figyelmét, ijesztgetik a gyerekeket, ölbe kapják, *elrabolják* a lányokat [6. kép]. Szerpük a figyelemfelkeltés, a falubeliek mókáztatása.

Elérve a kiválasztott ház kapujához mindig bevárják egymást, *rendezik soraikat* (ha esetleg más csoport van bent megvárják, hogy az befejezze a játékát) [7. kép]. Legtöbbször énekelve vonulnak be a házba, egy, a házigazda által előre kijelölt szobába. A háziak és a betlehemesek közt a bebocsátáskor verbális kommunikációra kerül sor, de igazából ez csak jelképes, ilyenkor visszautasítás nem történik. A tényleges bekérezkedés, a megfelelő háznak a kiválasztása jóval hamarabb történik meg. Kányaházán csak lányos házhoz mennek, és jóval karácsony előtt, hétköznapi találkozáskor meghívják a betlehemeseket. Túrterebesen, ha külön nem hívják be őket, csak rokon családhoz járnak. Csedregben egy szép szokás alakult ki: az utcai kiskapu nyitva hagyásával jelzik: a betlehemesek szívesen látottak, vagy egyenesen a háziak az utcán várják és behívják őket. A villany leoltása, a kapuk, a ház ajtajának bezárása, bár jól látszik, hogy a háziak bent tartózkod-

nak, jelezhetik, hogy nem fogadják a betlehemeseket. Haláleset, vagy súlyos betegség esetén a betlehemesek elkerülik a házat.

A játék cselekménye általában abban a szobában történik, ahol a házigazdának a karácsonyi asztala elő van készítve (ez a fűtött szoba), itt található legtöbbször a karácsonyfa is. A háziak készülnek a betlehemesek fogadására, ha sár van felveszik a szőnyegeket vagy leterítnek egy rongyszőnyeget. A betlehem elhelyezésére a háziak a szoba közepére tesznek két széket, ezzel már megmutatva a betlehemeseknek a számukra szánt tér nagyságát. Itt egy érdekes jelenséggel állunk szemben. A játék tere, tehát a „színpad” állandóan, házról-házra változik, a játékosok hol kisebb, hol nagyobb térhez kell hogy igazodjanak [8. kép]. Mikor a betlehemesek elfoglalták a helyüket, a háziak sokszor már be sem férnek a szobába, a bejárati ajtóban húzódnak meg. A játékosok belépése a házba a megfelelő szereplők színrelépésének a sorrendjében történik, a többiek addig kint várákoznak. A szobába lépve, a játék cselekménye automatikusan elindul, sokszor megtörténik, hogy a háziak a szobában sincsenek, vagy esetleg még fogadásukkal, vagy már a kínálgatásuk előkészítésével vannak elfoglalva. Ez nem akadályozza a játékosokat a betlehemezés elkezdésében, a cél a játék minél hamarabbi befejezése (időnyerés szempontjából), hogy minél előbb tovább mehessenek. Több helyen a játék csak egy rövidített változatát mondják (Kányaháza, Halmi, Vámfalu). A cselekmény is sok helyen csorbulhat, a pásztorok nem fekszenek le, Jézuskának az ajándékot nem adják át, csak mímelik. A házigazda, vagy esetleg a néprajzkutató ama kérésére, hogy szeretné a játék bővebb változatát hallani, mindig egyöntetű a válasz: *azt meg kell fizetni*.

A játék során számtalan kapcsolat létezik az előadók és a háziak között, ennek kialakítása, fokozása mindig a betlehemeseken múlik. A háziak mindig nyitottak, hiszen otthonukat megtisztelik a betlehemesek, mindig tudják, a hagyomány szabályainak megfelelően, a játék kiteljesedését, a végét. A magyar pásztorjátékokban az öreg karaktere, hanghordozása, nagyothallása, horkolása, szellemes mondásai, mindig felkeltik a háziak érdeklődését, derűjét. A pásztorok azon kérésére, „*Hallja öreg, angyal szól?*” a válaszok sokasága csak a betlehemesek leleményességétől függ:

– *Hallom, hallom, a kéményben egy ily szál kolbász lóg (Túrterebe)*

vagy:

– *Hallom, hallom, hogy karácsony éjszakáján káposzta rotyog a fazékba', Kolbász kukorékol a kéménybe', pálinka hallgat az üvegbe'. (Halmi)*

Ugyancsak ilyen tréfás válasza az öregnek az iskoláztatására vonatkozó információ:

– *Hogyne tudnék olvasni, hiszen 66 gimnázium fala mellett jártam el, de benne sose voltam. (Halmi)*

A kis Jézuskának a betlehemből való kivétele és megmutatása a háziaknak, vagy a halmi bábtáncoltató játéknál az ördög-báb kidobása a szobába a gyerekek megijesztésére, mind olyan mozzanat, amely közelebb hozza a szereplőket és a háziakat. Mindig egyértelmű a szereplők jelzése a házigazda, háziasszony felé, ha a játékuk már a végéhez közeledik, s a vendéglátók már készíthetik az ajándékot, tölthetik a bort.

*Zörgetik a kulcsot, pénzt akarnak adni,
De mivel a pénzesláda kulcsát meg nem lelik,
A jószívességet így is megtehetik.*

(Kálmánd)

vagy:

*Pénzt vár ez az erszény ...
Látom, a gazdasszony int a szép lányának,
Töltsön egy pohár borocskát a juhászok számára.*

(Halmi)

A harmadik lehetséges előadási helyszín a templom, s így a betlehemes játék megint visszatér oda, ahonnan útjára indult. Van, ahol ez nagyobb jelentőséggel bír (a székely falvakban a liturgia egy külön része, terjedelme meghaladhatja a másfél órát is). Szatmárban a karácsonyi szentmisét, istentiszteletet kiegészíti, ünnepélyesebbé teszi. Nem is minden csoport él a lehetőséggel, van olyan helység, ahol a betlehemesek nem látogatják meg a templomot.

Az egyház (templom, pap, kántor) szerepének a vizsgálata nagyon érdekes. Van ahol kizárólagos jellegű, a pap segítségével nélkül a csoport munkája elképzelhetetlen (szöveg és ének betanítása, ruhakölcsonzés, a bevétel elosztása, majd a gyűjtött összeg kihirdetése a templomban), más falvakban az egyház tudta nélkül, illetve hallgatólagos beleegyezésével működik. A tapasztalatom az, hogy a hagyományőrző falvakban ez a szokás nem igényel irányító szerepet, a karácsony ünnepéhez szervesen hozzátartozik ez a spontánul is megszerveződő népszokás. A „hivatásos rendező” (pap, kántor, tanító) nélkül lehet, hogy a játék vontatottabb, a szöveg akadozik, az ének hamis, (de ne felejtjük el, hogy nem hivatásos előadókkal van dolgunk).

A legtöbb faluban az éjféle szentmisén vesznek részt a betlehemesek, de van amikor csak karácsony első napján mennek a templomba (Kányaháza). A falu a megbecsülés jeléül a legelső sorokba engedi őket (van olyan falu, ahol az ördögöt nem engedik be a templomba), s figyelemmel kíséri játékuikat. Ha több betlehemes járja a falut, általában csak egy csoport mutatja be a játékát. A templomtér igazából nem alkalmas egy szobai játék bemutatására, a szereplőknek a rendelkezésükre bocsátott tér igen nagy, hiányzik a tér szervező szerepe, sokszor nem tudják: az oltár felé játsszanak, vagy a közönség felé, a játék is halk lesz, nem beszélve a profán elemekről, melyek eljátszására nincs lehetőség. Mindezek kiküszöbölésére sok helyen a temp-

lomban, a szentmisén papi, irodalmi eredetű játék kerül bemutatásra, de ez nem képezi kutatásunk témáját.

Kellékek

A játék során használt kelléken a ruhákat és a szerepek funkciójához szükséges dolgokat (bot, kard, csengő kolomp, stb.), illetve a hordozható betlehemet értem. Az adattárban részletesen kitérek a szereplők kelléktárára, itt csupán néhány általános dologgal foglalkozom.

A szereplők ruházatukat maguk készítik el vagy kölcsön kérik, esetenként bérik. Mindegy milyen forrásból származnak, közös jellemzőjük az igényesség és az ötletesség. Egyik évről a másikra megőrzik kellékeiket, vagy ami tönkrement, azt az előkészítő szakaszban újra elkészítik (süveg, maszk, stb.). A szereplők öltözete, ha lehetséges, jellemző a vidék, falu viseletére (juhász, katona), vagy egyezik az általános paraszti tudatban meglévő képével (angyal szárnyakkal, ördög piros bojtos farokkal és kétágú vasvillával, zsidó pájszlival). Ha a faluban határórség van, a katonák, királyok nagy valószínűség szerint az ő ruhájukat viselik (khaki), ha nincs, akkor rendőr egyenruhát (sőtétkék). Sokszor a hatóság által viselt más kellékek is beépülnek a betlehemesek kelléktárába: játékgépfegyver, gumibot, katonai kulacs, rendőrsíp, stb. Ugyancsak a hagyományos pántlikák helyett előszeretettel használják a magnó- és kazettaszalagokat [9. kép].

A játék során használt betlehem lécre erősített, színes vagy fehér papírból, vagy tiszta fából, vagy fémből, vaslemezből készül [37. kép]. Az utolsó kettő időtálló, az áttetsző papír betlehem természetes (gyertya), vagy mesterséges (izzó) megvilágításkor szépen világít [36. kép]. A betlehem elkészítésekor vagy az illető falu, város templomának a hasonmását készítik (az 1950-es években Szatmárnémetiben játszó betlehemesek a székesegyházzal mintázták betlehemüket),⁴ vagy az alkotó fantáziája érvényesül. Rendszerint a betlehemkészítő saját egyházának külső jegyeivel (kereszt, csillag, sok vagy kevés torony, díszítettség) díszíti alkotását, de rákerülhet keltezésének időpontja is. Alakja szerint a legtöbb esetben templomot, barlangot (Vámfalu), istállót (Bikszád) mintáz. Más technikai kivitelezésben készül a halmi báb-táncoltató betlehemesek betlehemje, mert itt a játék során a nyeles bábokat mozgatni kell. Ezért a betlehem alján egy, a két szélétől induló, a játéktér közepén találkozó rés van, ahol a bábokat mozgatni lehet.

A betlehem mozgatása a kutatott területen ráerősített fogantyúval történik, több személy által, (kettő vagy négy). Más néprajzi területen a betlehem mozgatásának más technikája alakult ki:

- kisebb betlehem esetén egy ember viszi az ölében (pl. Kézdiszentlélek)
- a bodonosi szlovákoknál egy szíjra van erősítve és egy angyal a nyakán átvetve viszi [10. kép].

Házaló játékok és színpad: funkcióváltozások

Kutatásaim során sok olyan helyzettel találkoztam, ahol a betlehemezők nem értették igazán szerepüket, a kellékek hiányosak voltak, a játékból, bár a szöveg utalt rá, szereplők hiányoztak, vagy újabbak jelentek meg (Mikulás, Téaló). Mindezek persze azt is jelentik, hogy népszokással és folklórral van dolgunk, tehát az idők során a játék átalakul, minden kor rányomja bélyegét.

A szöveg és a mozgás közti hiányosságra a játék funkciójában, élőben történő felgyűjtésekor jövünk rá, mert elmesélés során ezek a változások a betlehemeseknek annyira nyilvánvalóak, hogy nem is fordítanak rájuk figyelmet.

Gyakori hiba a szereplők felcserélése. Egy betlehemes változatban (Csedreg) Heródes a zsarnok, a kegyetlen az, aki a beköszöntő szerepét átve bejelenti Krisztus születését. Kissé furcsának hangzanak az ő szájából ezek a szavak: „...Örvendetes szép hírt / Hallottam az éjjel / Amidőn hallottam / Elmondom örömmel”.

Gyakori hibák az olyan szövegbeli utalások, amelyek végrehajtása kiköptt már a játékból. „Jöjjön be, kend öreg apám” de az öreg első perctől kezdve bent van, „keljen fel, kend öreg apám” de az öreg le sem feküdt, vagy az ajándékok átadása, amely csak szóban hangzik el. A pálosremetei betlehemes szövegében világos utalás van a harmadik királyra is, de csak kettő van jelen. Sokszor még a betlehemezők, vagy esetleg az öregebbek a faluban sem emlékeznek arra, hogy ezek a szereplők mikor maradtak el. Teljesen új és zavaró motívum a bicszádi román betlehemes játékban a Mikulás, vagy a Téaló megjelenése, mely biztos valamilyen iskolai produkció folklorizáló jelensége [11. kép].

A betlehemes játékokba teljesen új, idegen szöveg is bekerülhet, nagyon gyakori József Attila Betlehemi királyok című verse, vagy egy ének a Kaláka együtttestől. A betlehemezés mai betanítóinak óvakodniuk kell az ilyen megoldásoktól. Ha a faluban nem maradt fenn a régi betlehemes játék, akkor inkább néprajzi kiadványok játékaiból válasszanak, tudatosítva a szereplőkkel annak táji, történeti vonatkozásait.